

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך כג, תשל"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

עוד על האטימולוגיה העממית

מאמר שני

ראינו בדין על המלה צביון, שמעתק משמעותה התחיל כבר בזמן העתיק; אין זו הדוגמה היחידה לכך בין אלה שהוכרזו: כפי שהעיר בצדק מר בן-סירא-שיפמן במכתבו, על פי י"ד הלשון ליצחק אבינרי (עמ' 75), גם טשטוש התחומים שבין בימה לבמה התחיל כבר בספרות התלמודית. אולם בעניין אחר אין אני מודה לוי. זה בטענתו, כי גם במקרא מצינו מִסְכָּה בהוראת 'מסוה, התחפשות' (mask) בפסוק וּבֹלַע בַּהֵר הַזֶּה פְּנֵי הַלֹּט הַלֹּט עַל כָּל הָעַמִּים, וְהַמִּסְכָּה הַנְּסוּכָה עַל כָּל הַגּוֹיִם (יש' כה, ז). לדעת הפשטנים שבין מפרשינו ולדעת המילונים המודרניים אין מסכה שבפסוק הזה אלא 'מִסְכָּה', וכך דברי מצודת ציון: הַלֹּט - ענין מכסה, כמו 'לוטה בשמלה' (שמ"א כא, י); והמסכה - גם הוא ענין מכסה, כמו 'קשות הנסך' (במ' ד, ז) 'אשר יוסך בהן' (שמ' כה, כט). הרי 'מסכה' היא פאן 'מכסה' ולא יותר, ואילו בלשוננו היום היא מכסה מיוחדת, המכסה את הפנים, ומשוה להם תוים של פרצוף שונה מן הפרצוף הטבעי של האיש הלוכש אותו. הוראה זו חדשה היא, כפי שמעיד בן-יהודה במילונו: "והתחילו להשתמש בשם זה בזמן החדש במשמעות סתר פנים Maske, masque, mask". גם אבן-שושן מעיר על משמעות זו שנוספה על יסוד הדמיון הפוניטי ללועזית.

יש להוסיף שעל יד מסכה שהיא 'מכסה', הגזורה מן הפועל נטך שעניינו 'ארג' (בערבית: נטך), יש במקרא מסכה אחרת, שהוראתה 'ציקה, תבנית יצוקה', והיא גזורה מפועל נטך אחר שעניינו 'יצק' (בערבית: נטך). והנה מלה זו באה בכמה פסוקים כשם נרדף לַפְּטָלִי, כגון: 'ותקח אמו מאתים כסף ותתנהו לצורף ויעשהו פסל ומסכה' (שופ' יז, ד). ייתכן שמסכה, פסל של אליל בדמות אדם, ומסכה, מְכַסֶּה, הצטרפו יחד בהוראה המחודשת שהיא 'מכסה הפנים עשוי דמות אדם'.

גם תייר שבלשוננו היום אינו אותו ה'תייר' שבדברי חז"ל, פדעתו של מר בן-סירא-שיפמן במכתבו. התלמוד הירושלמי (יומא לח ע"ב) מכנה את אהרן הפהן 'התייר הגדול שהיה תר להם את הדרך', וביטוי זה התפרש ב'קרבן העדה': 'מי שהוא בקי בדרכים נקרא תייר, שהוא יודע לתור הארץ'; במילון התלמודי של יאסטרוב בא התרגום, spy, scout, guide, ובמילון של בן-יהודה explorer. אצל בן-יהודה נוסף בסוף הערך: 'ובלשון ימינו נוהגת המלה במשמעות מבקר אורח, בהשפעת הלעז tourist במשמעות זו'. אין להאריך מלים על ההבדל שבין 'מורה דרך' ל'טייל', ובוודאי לא התכון התלמוד לתאר את אהרן הפהן כאותו 'טוריסט' המטייל להנאתו! על שינוי המשמע של מלה זו עוד אפשר לקרוא ב'מלים ותולדותיהן' לפרופ' קוטשר ז"ל, עמ' 69.

אם יכתוב אדם ספר על האטימולוגיה העממית בעברית,

יוכל לחלק אותו לפרקים שונים: במקרא, במדרש (מדרשים
אין ספור מקשרים מלים שונות לפי דרך זו), בפרשנות
המקראית (אפשר לטעון, שכל פירוש בלתי נכון הריהו
אטימולוגיה עממית), ביצירת מלים חדשות (על פי הלצות)
ובשינויי צורה או משמעות אצל הדוברים הישראלים.

אביא שתי דוגמות משימושי הלשון של ימינו, מאלו
הנקראים "שיבושים" בפי מורי הלשון.

אנו שומעים לעתים על "תנאי מזג אויר השוורים במקום
איזה שהוא". בלשון פתקנה תנאי מזג האויר או שורים (בשיין
ימנית) או שוורים (בשיין שמאלית). אלא שמשום מה הפועל
הראשון גרם לפועל השני לשנות את העיצור שהוא פותח
בו. כיצד קרה הדבר?

מלכתחילה לא הייתה כל קרבה בין שני הפעלים. שרה
הוראתו 'חנה', והוא שאול בעברית מן הארמית. כל בר-בירב
מפיר את שם-התואר התלמודי שְׂרִיָא, שפירושו 'מותר';
זהו שימוש מושאל של הפועל שרי שהוראתו הראשונית 'התרת
קשר' (גם בעברית עבר הפועל התיר מן המוחשי 'פיתח
קשר' אל המופשט 'ביטל איסור'). ומאחר שהתרת כבלי
המשאות ורצועות הבהמות היא הפעולה הראשונה בחנייה,
קיבל הפועל שרה את המשמעות 'חנה' (ראה בן-יהודה).
מן 'חנה' קל המעבר אל 'שכן, היה מצוי'.

מצד שני שרר, הקשור לשם-העצם שר, הוראתו 'היה
שר, השתלט', אולם המשתלט על מקום הריהו כובש אותו
וקובע בו את משכנו, ובהשאלה גם תנאים מסוימים או תופעה
כלשהי עשויים להשתלט על אזור או על סביבה ולהאריך

בו את נוכחותם. מפאן שאחד מגוני המשמעות של שׁור הוא
"שׁרה": אין הבדל בין המשפט "השלום שׁור" (שולט, ולכן
נמצא תדיר) בביתו- למשפט "השלום שורה" (שכן) בביתו-
אבל כאן התבלבלו הדוברים, והתחילו להשתמש בשרר
בשׁין הימנית של שׁרה: "השלום שׁור בביתו-".

דומה לזה הענין של "שדרות רוטשילד", הגייה משובשת
של שדרות, שהיא כה נפוצה, עד שאפשר לראות רחובות,
שבהם כתוב בתעתיק הלועזי Shederot.

המלה שדרות בסׁין שמאלית באה ארבע פעמים במקרא
(מל"א, ט; מל"ב יא, ח, טו; דה"ב כג, יד); משמעותה אינה
ברורה כל צורפה, אך מבינים אותה כמציינת "שורה", של
חיילים או של עמודים, ומניחים ששורשה "סדר", בחילוף
גראפי של סמך בסׁין (ראה הערתו של טור-סיני במילון
בן-יהודה). מפאן שימושה המודרני בהוראת "שורת עצים"
וגם "רחוב בין שתי שורות אילנות" (כך ב"מאלף עד תו"
למ' מדן). אם היום אנו מרבים לשמוע את המלה הזאת
בשׁין ימנית, הרי הסיבה נעוצה בהשפעת המלה שדרה,
השכיחה גם בצירוף "חוט השדרה". כיון ששדרה הוא
"שורה של חוליות", הורגשה משמעות משותפת - "שורה" -
לשתי המלים ובאה המלה המשנאית שדרה והשליטה את
הגייתה על המלה המקראית שדרה.

אשר לשדרה עצמה - זו אינה אלא שינוי הגייה של מלה
המופיעה במקורות הארץ-ישראלים בצורת שורה (ראה דברי
טור-סיני, במילון בן-יהודה בערך זה).

עד כאן הבאנו דוגמות אחת אחת. נביא עתה רשימה של זוגות מלים הנוטות להתלכד בעברית הישראלית; או – אם נאמר בביטוי מתן יותר – שהדובר הישראלי הבלתי-משכיל עשוי לפעמים להיות מסופק, באיזו מן השתיים ישתמש. סיבה לתופעה זו היא ביטולם של הגאים אחדים בדיבורם של ישראלים רבים (אשכנזים או מתאשכנזים). כידוע, בדיבורם של רבים הפכה העיין לאלף – ולפעמים הפכו שתיהן לאפס, הקוף הפכה לכף, הטיית לתינו, החיית לכף רפה ועוד. על תופעה זו מתאבלים אזהבי הלשון, ולא באנו לדון עליה, אלא רק לציין שבעקבותיה התלכדו שרשים רבים ומלים רבות. עתה, כאשר השרשים או המלים, המתלכדים מבחינה פוניטית, נבדלים היטב מבחינת המשמעות, אין הדובר מערבים זה בזה: אין הדובר טועה בין קריאת שמע ליקריעת ים-סוף וליכריעת ברך וליכריית בור אפילו אם הוא מבטא באופן כמעט שווה את המלים הראשונות שבארבעת הצירופים האמורים. אולם, אם ההתלכדות הפוניטית חלה במלים שיש ביניהן קרבת משמעות, או במלים שהן עשיות להתחלף בהקשרים מסוימים, או שהן עשיות לבוא ביחד בהקשר אחד – אז נוצר ספק בין המלים והעירוב בשימושן. לשם קיצור אציע כאן רשימה קצרה של זוגות כאלה ואניח את ההסבר לקורא עצמו; אסתפק בהערות בודדות פה ושם.

אחסן / אכסן

אמות / עמות

אצר / עצר (מ' גושן-גוטשטיין, הארץ, 20 בנובמבר 1970)

בכיר / בחיר

דת / דעת - העביר על דתו / העביר על דעתו: יהללו
מועמדים בניסיון של העברתם על דעתם ועל דתם- (י'
לייבוזיץ)

הרהור / ערעור: אך בלהט הויכוח נשכחו בנותינו...
אשר התגייסו בלי ערעור - אך לא בלי הרהור - לצו החוק-
(עמודים, ביטאון של הקיבוץ הדתי, גיליון 313, עמ' 136)
התראה / התרעה (שיחה של ראומה אלדר ברדיה, 20
במאי 1971)

חרט / חרת

טָבַעוּ / טיבו (צרפתי, לשוננו לעם, מחזור יט, עמ' 79)
טפל / תפל: אמונה טפלה / אמונה תפלה

ייצוב / עיצוב: "בקבוצה המתבגרת עולה ובא שלב
הייצוב, או העיצוב, האנושי" (עמודים, גיליון 298, עמ' 33)
נחשל / נכשל

(חוט) מחליף / (חוט) מכליב

ניכוי / ניקוי: "מחשבים את השכר הנקי ע"י ניכוי המסים
מן השכר הפוללי".

פך / פח

פטר / פתר

קצבה / קצוה (י' קוטשר, הארץ, 27 בפברואר 1970)

פולנו מצטערים על התהליך שהוכרנו לעיל, שסופו
להביא לדלדול באוצר ההגאים של הלשון העברית ובאוצר
המלים שלה; אולם נמצא נחמה פורתא בעובדה, שתהליך

דומה התהווה גם בימי אבות אבותינו. בשלב קדום של לשוננו על יד ההגה חיות הלועזי (בערבית ח) היה הגה דומה לו, אבל חיכּי (בערבית ג), וכן על יד ההגה עיין הלועזי (בערבית ע) היה הגה חיכּי (בערבית ג). יש סבורים, שבזמן הבית הראשון עדיין היו ארבעת ההגאים האלה קיימים בעברית; אחר כך שרד רק אחד מכל זוג של הגאים, והשני התלכד עמו, ושרשים שהיו שונים נעשו שוים; ואם היו משמעויותיהם קרובות, נתפסו לפעמים הצורות הנובעות מהם, כאילו הן נובעות משורש אחד.

כך, למשל, הפועל פתח שעניינו 'פתיחת שער' והפועל פתח שעניינו 'חרת' (ולקחת את שתי אבני שהם ופתחת עליהם שמות בני ישראל, שמ' פח, ט) היו לפנים נבדלים בהגייתם, הראשון בחיית לועזית, והשני בחיית חיכּית (השרשים המקבילים בערבית: פתח – פתח). כיון שהתאחדו הפעלים בהגייה, התאחדו בתודעת הרבים גם במשמעות היסוד: החזרת חריתה באבן הריהו פותח בה חריץ!

דבר דומה קרה, כאשר בא השורש נעם שענינו 'ערב', שבו העיין היא במקורה לועזית (בערבית: נעם) והזדהה מבחינת הגייתו עם השורש נעם שענינו 'לחן, מגנינה', בעיין חפית (בערבית: נע'ם). אם תשאלו מדוע 'נעימה' היא שם נרדף ל'מגנינה' – ישיבו לכם: מפני שהמגנינה ערבה, כלומר נעימה, לאוזן; ולא היא, ולכל הפחות מבחינת תולדות הלשון (ולעתים גם מבחינת המציאות בימינו!).

דבר זה נעלם גם מבן-יהודה, וייחס נעם נעימה לשורש אחד; אולם המילונים המקראיים מבדילים (ראה, למשל,

בראון-דרייבר-בריגס), וגם "המילון החדש" של אבן-שושן
קושר את נעימה עם המלה הערבית נַעִמָה, ואילו את נַעַם
ועוד מלים עם הפועל נַעַם, המקביל לערבית נַעַם.

וכאן הדברים מסתבכים והולכים. בין פלי הנגינה יש
שנינתם נוצרת על ידי מיתרים (הפינור, הפסנתר), ואין
מיתר אלא שערה או נימה; בדרך מטונימית קוראים נימה
גם לנגינה עצמה, לטיב הנגינה, לטון: "דיבר אליי בנימה
של רוגז". והנה, לפי מבטאנו המרושל, אין בין נעימה לבין
נימה ולא כלום, ובשמעך את המשפט האמור לעיל אין
אתה יודע, אם הדובר אמר "בנימה של רוגז" או "בנעימה
של רוגז", אך המשמעות אחת היא בין כך ובין כך. שני
הביטויים קיימים בעברית של היום: במילון של אבן-שושן
תמצא אצל נימה: "בדבריו של המרצה נשמעה נימה של
פסימיות"; וכן אצל "נעימה": "בדבריו נשמעה נעימה לבבית".
לא רחוק היום, שלא יבדילו הבריות בין נימה לנעימה!

אסיים בדוגמה שנתקלתי בה לאחרונה, אע"פ ששונה
היא במקצת מכל אלה שהבאנו עד כה: אין כאן העברת
זיקת המלה משורש לשורש, אלא השפעתה של מלה אחת
על מלה אחרת מחמת דמיון הצליל.

בחדשות של שעה שמונה בערב בטלוויזיה, ביום 18
ביונאר 1972, דובר על הקמת בניין לבית-המשפט בשכונה
הגרמנית בחיפה, ושם נאמר כי התושבים מוחים נגד בנייה
זו "בעיבורה של השכונה" דוקא. מה פירוש המלה עיבור
ימה כיון בה המודיע.

במשנה באה המלה עיבור בצירוף "עיבורה של עיר (עירובין ה, ז) להוראת 'פרור'. כך אומר ומבאר מדרש תנחומא. השו"ב במדינה אפילו היא גדולה פאנטוכיא מהלך את כולה ועיבורה, וחץ מעיבורה אלפיים אמה. ומהו עיבורה? החנויות והפונדקיות שחץ למדינה על הדרך" (תנחומא בובר, במדבר, פסקה ט'). לא נדון על מוצא המלה, שכבר נחלקו בו האמוראים (עירובין ג ע"א), והרוצה לדעת יעין ב"תוספתא כפשוטה של שאול ליברמן (סדר מועד, עמ' 366) או ב"מבוא לנוסח המשנה" ל"נ אפשטיין (עמ' 9). משמעותה מכל מקום ברורה – 'פרור, הפתים מסביב לעיר' – וכך משתמש בה, למשל, אהרן מגד בספרו "החיים הקצרים" (עמ' 85), אלא שמשום מה תפס את המלה בצורת הרבים; כשהוא מתאר נסיעה של מכונית היוצאת בבוקר השכם ממרכז תל-אביב, עוברת את פרורי העיר ופונה דרומה, הוא כותב: "התנועה הייתה עוד דלילה... רחובות שוקטים ובתים עייפיריסים. רק בהגיעו לעיבורי העיר, בהיכנסו לזרם השוטף האץ דרומה, דוהר, מתעכב, מחיש, מאיט, חוזר ודוהר בסולדיריות – גז חירון הבוקר".

עם כל זה ברור, שבאותו המשפט שנשמע בטלויזיה לא נתפנוג ל"עיבורה של השכונה" אלא למרפזה – שאם לא כן לא היה צורך להזכירו, אף ייתכן שלא היו התושבים מתנגדים להקמת הבניין בשולי השכונה. וכן אישרו לי לפי תומם כמה אנשים ששאלתי, שהוא "עיבור השכונה" הוא "מרפז השכונה". ההסבר היחיד העולה על דעתי לשינוי משמעות זו הוא השפעת המלה טיבור (או טבור),

המשמשת מקדמת דנא אף בהוראה טופוגראפית: "ולמה נקרא שמה טיבריה? שיושבת בטיבורה של ארץ-ישראל" (בבלי מגילה ו ע"א). טיבור, בכוח דמיון הצליל, משכה אליה עיבור להוראת 'מרכז'; המלה השכיחה בעברית המודרנית גיונה בגיונה את המלה המשמשת כמעט רק במקורות העתיקים. אם כך, הדרך פתוחה לפני שינוי המשמעות: דברי חז"ל לא הכול מצויים אצלם, ואילו הטלויזיה הכול מטים לה אונם.

אף על פי שהארכתי, אפשר להוסיף כהנה וכהנה, וכל הקורא בשימת לב והשומע באוזן כרויה את שיחת הבריות ילקוט דוגמות בשפע. אולם אין דוגמה דומה לחברתה, ויש צורך בעיון רב כדי לסוגן לסוגיהן ולהעמיד את התופעה בכללה במקומה הנכון בהתפתחות הלשון. דבר אחד ברור הוא ללא כל ספק – האיטימולוגיה העממית אינה תופעה שולית, אלא אחד התהליכים המרכזיים בחיי הלשון.

יצחק אבינרי

"מְמַלָּא", "מְדַכָּא"

מְמַלָּא, מְדַכָּא (בסגול לפני האל"ף) שגורים מאוד בדיבור, והרבה גשאלתי על סיבת השיבוש הרווח הזה. לדעתי נובע הדבר מתוך היקש עם נחי ל"ה: מגולה, מגונה, מדומה, מכוסה, ממונה, מעולה, מעונה, מנוסה, מרובה, משונה. מניתי בזה 10 בינונים, מן השגורים בדיבור, ועליהם עוד אפשר